

Jaren van tucht en ascese

Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)

J. C. H. BLOM

'Dé publieke opinie bestaat niet'. Aldus luidde in 1975 de veertiende en laatste stelling bij mijn proefschrift. De nadruk diende daarbij gelegd te worden op het woordje *de*. Nu heeft een laatste stelling het voordeel dat zij niet serieus behoeft te worden genomen, maar toch zou ik nog steeds bereid zijn haar te verdedigen. Dat neemt echter niet weg, dat publieke opinies (meervoud dus) onmiskenbaar een rol spelen in de moderne samenleving, zowel in het politieke bedrijf in engere zin als in de gehele atmosfeer waarin dat bedrijf zich afspeelt. Het blijkt van belang te zijn om welke zaken grote groepen van de bevolking zich bekommeren en hoe de meningen over allerlei onderwerpen verdeeld zijn. De vele opiniepeilingen die gehouden worden en de aandacht die daaraan besteed wordt zijn daarvoor een duidelijk bewijs.

Op zoek naar bronnen voor een beschouwing over de stemming in 'Herrijzend Nederland' lag het dan ook voor de hand mede te bezien of er uit deze periode opinie-peilingen beschikbaar zijn. Het bleek, dat het in 1945 opgerichte Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie (NIPO) de persberichten met de voornaamste resultaten van gehouden enquêtes voor verreweg het grootste gedeelte nog in zijn archief heeft bewaard. Voor de periode van 1945-1950 zijn dat bijna 500 persberichten: helaas slechts een tiental uit 1945, maar al ongeveer 65 uit 1946, plusminus 90 uit 1947, omstreeks 100 uit 1948, eenzelfde aantal uit 1949 en ruim 110 uit 1950¹. Deze bron, die nog met enkele rapporten uit dezelfde periode

1. Dank gaat uit naar het NIPO voor de bereidwilligheid waarmee deze persberichten ter inzage werden gegeven. Fotocopieën van de eerste 600 persberichten, voor zover bewaard gebleven (enkele ontbreken), zijn opgenomen in de bibliotheek van het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam. Van mei 1946 tot en met december 1949 verscheen bovendien *De Publieke Opinie*, oorspronkelijk een veertiendaagse, later maandelijks uitgave van het NIPO en het daarmee nauw gelieerde Instituut voor Marktverkenning te Amsterdam. In dit blad is een gedeelte van de enquête-resultaten, ongeveer in dezelfde vorm als de persberichten, terug te vinden. De persberichten zijn echter veel vollediger. Slechts een enkele maal werd een gegeven aangetroffen dat niet in de persberichten voorkwam. Wel kan men in dit blad verscheidene verslagen van in het buitenland gehouden enquêtes vinden. Bovendien staan er beschouwingen in over methode en waarde der opiniepeilingen. Bijvoorbeeld een uitgebreide uiteenzetting over de werkwijze in de 2e jaargang nr. 1 (12 mei 1947). Tenslotte zij gezegd op: *Zo zijn wij. De eerste vijftientig jaar NIPO-onderzoek*. Samengesteld door het Neder-

van de toenmalige Nederlandse Stichting voor Statistiek kon worden aangevuld², bleek zo rijk dat zij, onder vrijwel volledige terzijdestelling van andere bronnen, zoals bijvoorbeeld de pers, de kern vormt van hetgeen dit artikel bevat. Daarmee is tevens een belangrijke beperking aangeduid van wat zal volgen. Een tweede beperking wil ik er direct aan toevoegen. Niet alleen gaat het om beschouwingen die sterk van één type bron uitgaan, de beperkte tijd die voor onderzoek beschikbaar was heeft er bovendien toe geleid dat het voornamelijk zal gaan om een aantal nog zeer globale impressies op grond van een eerste kennismaking van het materiaal. Men late zich daarbij niet door de exactheid van de cijfers misleiden! Die geldt slechts de cijfers zelve, niet hetgeen naar aanleiding daarvan wordt opgemerkt. Een derde beperking tenslotte vloeide voort uit de opzet van het congres over 'Herrijzend Nederland' waarvoor deze bijdrage is geschreven: de strikt parlementair-politieke en de met de dekolonisatie samenhangende onderwerpen blijven buiten beschouwing. Bosmans en Bank wijden daar aandacht aan.

Over de methodologische vragen bij het gebruik van opinie-peilingen als historische bron zou zeer veel gezegd kunnen worden. Ik zal dat niet doen, niet in de laatste plaats vanwege de dodelijke saaiheid ervan. Ik wil slechts kort wijzen op het ingewikkelde samenstel van factoren, waarvan de uitkomsten van enquêtes deel uitmaken. Feitelijke omstandigheden en gebeurtenissen, overheidsbeleid en de voorlichting daarover casu quo de propaganda daarvoor, morele noties over wat men wel en wat men niet behoorde te denken en te doen, de publieke discussie in parlement, pers en andere media, modeverschijnselen, de opvattingen die mensen hebben en de antwoorden die zij geven op vragen van enquêteurs hangen in een voortdurende wisselwerking met elkaar samen. In die verstrengeling speelt de opstelling van de enquêtes overigens een eigen rol. De medewerkers van het NIPO bepaalden in principe zelfstandig welke onderwerpen werden aangesneden en hoe de vragen werden geformuleerd. Daarmee bepaalden hun opvattingen en denkbeelden mede de bron waarover wij nu beschikken. Maar het is tevens zo, dat deze NIPO-medewerkers niet buiten de Nederlandse samenleving stonden en zich derhalve ook niet aan de bovengenoemde invloeden konden onttrekken. Integendeel, om de nieuwswaarde van hun persberichten te vergroten streefden zij er bewust naar aan te sluiten bij wat leefde onder de bevolking, in de pers en bij

lands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek (Amsterdam-Brussel, 1970). Het basismateriaal van het NIPO-onderzoek uit de eerste jaren is niet meer aanwezig. Voor latere jaren bevindt het zich in het Steinmetz-archief.

2. Dank gaat daarom ook uit naar de N.V. v/h Nederlandse Stichting voor Statistiek voor de bereidwilligheid de nog in het archief aanwezige rapporten van opinie-onderzoek in de periode 1945-1950 ter inzage te geven. Het aantal niet zuiver op commercieel marktonderzoek gerichte rapporten was gering (± 10), maar de rapporten waren wel uitgebreider, soms veel uitgebreider dan de persberichten van het NIPO. Wat betreft de Nederlandse Stichting voor Statistiek kan worden gewezen op 'Dertig jaar later. De Nederlandse consument in 1947 en 1977' (Den Haag, 1978; niet in de handel, door J.J.M. van Tulder samengesteld ter gelegenheid van het afscheid van A. Bakker als directeur).

de overheid. Bij de ondervraagden konden de NIPO-enquêteurs niettemin soms onderwerpen aansnijden, waaraan velen nog nimmer of slechts zelden een gedachte hadden gewijd. In die zin waren de enquêtes zelf mede-opinie-vormend. Bij de waardering van de resultaten kunnen in dit opzicht de omvang van de categorie 'weet niet/geen mening', eventuele gegevens over hoevelen tevoren van het onderwerp op de hoogte waren en een aantal enquêtes met vragen over wat de mensen bezighield of wat zij belangrijk achtten, een zeker correctief vormen. Bij de uitslagen dient men er verder steeds attent op te zijn dat deze zowel elementen van effectieve propaganda door overheid of *opinion-leaders* als meer directe reacties op de omstandigheden kunnen bevatten, terwijl tevens bedacht moet worden dat wat de ondervraagden aan de enquêteurs kwijt wilden niet altijd behoefde overeen te komen met hun diepste roerselen, maar mede beïnvloed kon zijn door wat zij meenden volgens bepaalde normen te moeten antwoorden of anders gezegd door wat er naar hun indruk van hen verwacht werd. Zoals gezegd: ik laat deze problematiek hier, althans theoretisch, verder terzijde en volsta met de constatering dat er duidelijk interpretatieproblemen bestaan. Dat neemt echter niet weg dat de opinie-peilingen een houvast vormen, als het ware een reeks van momentopnamen, die zeker de moeite van het nader bekijken waard zijn als één der aanknopingspunten voor zoiets vaags als de 'stemming' in een bepaalde periode, de subjectieve beleving van de werkelijkheid door grote groepen van de bevolking.

Om te beginnen trekt dan de aandacht een vraag die in vrijwel exact dezelfde beoordingen in de periode 1946-1950 tienmaal gesteld is, voor het eerst in mei 1946, voor het laatst in augustus 1950. Deze vraag luidde: 'Wat moet de regering volgens U het eerste opknappen?' Een samenvattend overzicht van de uitkomsten vindt men in tabel 1. Daarbij vallen enige constanten en verschuivingen op. In de eerste plaats blijkt een betere verhouding tussen lonen en prijzen, meer welvaart dus, voortdurend door ongeveer één vijfde van de ondervraagden als het meest urgente probleem te worden beschouwd. Hoge, in grote lijn in de loop der tijd ook toenemende, percentages komen verder uit de bus voor het antwoord 'oplossing van de woningnood', in het begin nog algemeen als 'wederopbouw' geformuleerd, maar wel met de nadruk op bouw. Enigszins in dezelfde sfeer ligt het in het begin zeer veel, later echter minder genoemde verlangen naar de beschikbaarheid van meer voedsel, textiel en andere goederen. Het teruglopen van dit antwoord weerspiegelt, mag men veilig aannemen, het feitelijk verloop van de distributie. Opheffing van die distributie is één van de veelgenoemde wensen, die vallen onder de categorie 'vermindering van overheidsbemoeiing', die tot en met 1949 in variërende percentages voorkomt. Aan het einde van de periode komen enige nieuwe 'problemen' relatief vaak als urgent in de antwoorden naar voren:

belastingverlaging, zorg voor de werkgelegenheid en verbetering van de pensioenen.

Tabel 1. Samenvattend overzicht uitkomsten NIPO-enquêtes: 'Wat moet de regering het eerste aanpakken?'

<i>Datum persbericht</i>	22-05 1946	27-01 1947	01-11 1947	14-02 1948	14-07 1948	05-01 1949	29-06 1949	14-01 1950	10-05 1950	25-08 1950
<i>Categorieën antwoorden</i>										
Betere verhouding lonen en prijzen	19%	17%	19%	20%	20%	19%	15%	22%	26%	17%
Oplossing woningnood (wederopbouw)	11%	22%	19%	23%	22%	20%	36%	33%	41%	35%
Beschikbaarstelling meer voesel, textiel en andere goederen	25%	14%	6%	9%	3%	2%	2%			
Vermindering overheidsbemoeding (b.v. distributie en handelsbelemmeringen)	4%	6%	14%	7%	20%	12%	7%			
Verlaging belasting en/of sociale lasten	-	-	-	-	-	4%	3%	8%	6%	9%
Meer sociale zorg/ verbetering pensioenen	6%	6%	-	-	-	-	-	5%	5%	7%
Scheppen werkgelegenheid/werkeloosheid voorkomen	—	—	—	—	—	—	—	10%	10%	8%
Oplossen van de Indonesische kwestie (inclusief demobilisatietroepen)	8%	17%	30%	28%	22%	18%	29%	6%	1%	
Snelle beëindiging zuivering	10%	3%	-	-	-	-	-	-	-	-
Goede defensie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3%
Overige antwoorden	2%	9%	16%	11%	14%	14%	12%	19%		19%
Geen mening	15%	6%	10%	9%	12%	19%	11%	14%	11%	15%

Bron: NIPO-persberichten nrs. 39, 79, 150, 178, 222, 266, 311, 364, 409, 443³.

3. Voor deze en alle volgende tabellen geldt dat de enquêtes natuurlijk enige tijd (meestal enige weken) vóór de persberichten werden gehouden. Omdat in vele gevallen niet of niet precies bekend is

De problemen in Indonesië, er zij hier slechts terzijde op gewezen, worden na een nog betrekkelijk laag begin in 1946 begrijpelijkerwijze veelvuldig genoemd tot en met 1949 om daarna snel te verdwijnen uit de uitkomsten. Opmerkelijk is de snelheid waarmee de zuivering (hier in ruime zin op te vatten, met inbegrip van de bijzondere rechtspleging) uit het beeld verdwijnt. Dit verschijnsel krijgt nog meer reliëf wanneer men bedenkt hoeveel opwinding de plannen van de regering om de zogenaamde lichte gevallen vrij te laten in de zomer van 1945 verwekten en wanneer men daaraan toevoegt een gegeven uit een rapport van de Nederlandse Stichting voor Statistiek over 'de bestraffing van landverraders en collaborateurs' daterend uit november 1945⁴. In dat rapport wordt vermeld dat het de enquêteurs was opgevallen dat de bevolking zich zeer bij deze problemen betrokken voelde.

Dit snelle verdwijnen van de zuivering uit de sfeer van in de ogen van de bevolking meest urgente problemen vestigt de aandacht op datgene wat in dit overzicht in het geheel niet voorkomt. Met uitzondering van de Indonesische kwestie en de zuivering zijn dat eigenlijk alle kwesties die niet in verband staan met de materiële aspecten van het dagelijks leven en wel in het bijzonder de dagelijkse zorgen. Om te beginnen kan men in dit verband wijzen op de bijzonderheid dat in het verzuilde en zo van godsdienstige vraagstukken doordrenkte Nederland de religieuze sector kennelijk algemeen beschouwd werd als niet tot het terrein van de overheid te behoren. Opmerkelijker echter is het ontbreken van vraagstukken van oorlog en vrede, communisme en anti-communisme en buitenlandse politiek: op het eerste gezicht vreemd voor een tijdvak dat mede te boek staat als de periode waarin de Koude Oorlog ontstond en tevens zijn meest virulente vormen kende. Het enige dat in deze richting wijst is de 3% 'goede defensie', die in augustus 1950 in de lijst Van meest urgente problemen verschijnt. Wellicht kan ook hier de aard van de vraag (wat moet de *regering* het eerst opknappen?) van invloed zijn geweest, onder het motto: wat kan de Nederlandse regering hier nu aan doen? Maar dat verschuift het opmerkelijke meer dan het iets verklaart. De vraag wordt dan immers: hoe moet deze relatief geringe urgentie worden gerijmd met de hevige Koude Oorlogsstemming. Bij de bespreking van speciaal op deze problemen betrekking hebbende enquêtes zal hierop nader worden teruggekomen, zoals ook de zuivering nog nauwkeuriger aan bod zal komen.

wanneer de peilingen plaats vonden is waar mogelijk steeds de datum van het persbericht aangehouden. In de enkele gevallen waarin alleen de enquête te dateren is (en het persbericht niet) is uiteraard de datum van de enquête vermeld. Sommige percentages kunnen te zamen hoger uitkomen dan 100, omdat soms meer dan één antwoord kon worden gegeven. In de terminologie is in de tabellen steeds zoveel mogelijk, soms in iets kortere bewoordingen, aangesloten bij de woordkeus van de persberichten.

4. *Opinie-onderzoek naar de meening van het Nederlandsche volk inzake de bestraffing van Landverraders en Collaborateurs*. Resultaten van een onderzoek in de eerste helft van oktober 1945 gehouden door de Nederlandsche Stichting voor Statistiek, Afdeling Opinie-onderzoek ('s-Gravenhage, 10 november 1945, 19 blz., archief N.V. v/h Nederlandse Stichting voor Statistiek).

Tabel 2. Samenvatting van enkele NIPO-enquêtes over hetgeen de mensen het meest bezighoudt

a. *Persbericht 19-11-1947*

Gevraagd naar wat hen het meeste bezighield, noemde 54% van de ondervraagden in eerste instantie zaken van materiële aard:

Duurte	30%
Werk, beroep	14%
Voedselrantsoen, kledingtekort, woningnood	10%

Sloot men deze categorie antwoorden uit (voor 46% was dat dus het directe antwoord), dan werden genoemd

Indonesische kwestie	16%
Familieleden in Indië	3%
Politiek	11%
Oorlogsdreiging, toestand in de wereld	11%
Privé-problemen	12%
Hobbies, liefhebberijen	10%
Diverse andere zaken	17%
Geen mening	20%

b. *Persbericht 15-09-1948*

Gevraagd naar de drie wensen die men het liefst vervuld zou zien, werden de volgende antwoorden gegeven

Meer geld, loon, winst, goed bestaan, onbezorgde oudedag	58%
Meer goederen beschikbaar	32%
Vrede, geen oorlogsdreiging meer, verdraagzaamheid	30%
Betere woning	27%
Gezondheid, genezing	16%
Zakelijk politieke wensen (minder belasting, prijsbeheersing e.d.)	11%
Algemene politieke wensen (betere regering, oplossing in Indonesië e.d.)	9%
Geluk, tevredenheid	5%

c. *Persbericht 03-07-1948*

De ondervraagde werd bij het antwoord op de vraag waar het bij de komende verkiezingen om zou gaan een keuze gelaten uit vijf mogelijkheden (in enkele gevallen werd meer dan één antwoord gegeven).

Strijd tegen het communisme	48%
Betere levensvoorwaarden voor de arbeider	25%
Indië-politiek	14%
Tegen geleide economie	11%
Strijd tegen het kapitalisme	11%

Bron: NIPO-persberichten nrs.: 154, 219, 236.

Wanneer men zich op deze reeks opinie-peilingen baseert zijn het dus, overigens weinig verrassend, de kwesties rond de dagelijkse zorgen, die in de ogen van de bevolking het meest urgent zijn. Een tweetal enquêtes met vragen naar wat de mensen het meest bezighield (waarbij de regering niet meer in de vraag figureerde) ondersteunt deze conclusie. De oorlogsdreiging komt in de uitkomsten daarvan wel iets sterker naar voren, maar nog geenszins als het meest belangrijk. De gegevens vindt u in de tabellen 2a en b. Het enige gegeven in de NIPO-persberichten dat in een andere richting wijst is te vinden in een persbericht van 3 juli 1948 (zie tabel 2c). Gevraagd naar de belangrijkste thema bij de verkiezingen in 1948 werd de strijd tegen het communisme het meest genoemd. Anders dan bij de tot nu toe besproken enquêtes werd in dit geval echter niet naar een zelf te formuleren antwoord gevraagd, maar moest de ondervraagde kiezen uit vijf mogelijkheden. Een niet onbelangrijk verschil.

Over de problemen rond de dagelijkse zorgen, die vanuit de politiek bezien voornamelijk vragen van sociaal-economische aard zijn, bevat het bronnenmateriaal een grote hoeveelheid nadere gegevens. Het is onmogelijk deze in kort bestek evenwichtig samen te vatten. Ik zal mij dan ook beperken tot enkele losse kanttekeningen en verder op één hoofdpunt iets nader ingaan. De gegevens waarop ik mij baseer zijn vermeld in de tabellen 3 t/m 7. Eerst dan enkele losse opmerkingen. Bij het doornemen van de persberichten valt op dat de materiële problemen nog tamelijk lang als heel direct voelbaar konden worden omschreven. Zo deelde begin 1947 bijna een derde van de ondervraagden mee geen kolen in huis te hebben en verwachtte tweederde die winter niet met de kolen uit te komen (tabel 3a). Aan het einde van datzelfde jaar antwoordde 17% dat in het afgelopen jaar het eigen gezin wel eens onvoldoende te eten had gekregen (tabel 3b). En een jaar later (december 1948) was eenderde van de ondervraagden van mening onvoldoende winterkleding te hebben om de winter door te komen (tabel 3c). Kortom: niet onaanzienlijke groepen meenden gebrek aan primaire levensbehoeften te hebben. Tot in 1949 was de ontevredenheid over vooral de textieldistributie dan ook groot. Pas aan het einde van de jaren veertig veranderde dit (tabel 3d). Toen verdwenen met de distributie ook de vragen van deze aard geleidelijk⁵; toen ook kwamen de eerste vragen over 'koopplannen' (tabel 4) en over wat met enige goede wil als luxe omschreven kan worden (nylonkousen, rookartikelen, vakantie bijvoorbeeld)⁶. Curieus is nog, dat in de eerste enquête over de distributie, uit de herfst van 1945, vooral wat betreft het voedsel de tevredenheid groter was dan bij de tweede uit september 1947, twee jaar later dus. Aangezien moeilijk

5. In de loop van 1948 en 1949 werd de distributie voor vele artikelen opgeheven. Na 3 augustus 1949 heeft het NIPO geen berichten van deze aard meer.

6. NIPO-persberichten nrs.: 428, 431, 433, 434.

Tabel 3. Samenvatting van de uitkomsten NIPO-enquêtes over de goederenschaarste en distributie

a. Persbericht 08-03-1947

Hebt U op het ogenblik kolen in huis? **31% neen, 69% ja**
 Verwacht U van de winter met Uw kolen en met de kolen die U eventueel nog denkt te ontvangen te zullen uitkomen? **25% ja, 67% neen, 8% weet het niet**

b. Persbericht 10-12-1947

Is het dit jaar wel eens voorgekomen dat U het gevoel had dat U en Uw gezin niet voldoende te eten kregen? **17% ja, 80% neen, 3% geen antwoord**

c. Persbericht 01-12-1948

Hebt U voor uzelf en Uw gezin voldoende winterkleding om de winter door te komen? **32% neen, 67% ja, 1% geen mening**

d. Overzicht van de uitkomsten inzake de tevredenheid over de distributie van bepaalde artikelen.

Datum persbericht	12-12-1945			15-10-1947			29-05-1948			16-10-1948			09-02-1949			16-04-1949			03-08-1949		
	tevreden	ontevreden	geen mening	tevreden	ontevreden	geen mening	tevreden	ontevreden	geen mening	tevreden	ontevreden	geen mening	tevreden	ontevreden	geen mening	tevreden	ontevreden	geen mening	tevreden	ontevreden	geen mening
Artikel																					
Levensmiddelen	80%	14%	6%	45%	47%	8%	51%	45%	4%	53%	40%	7%	83%	12%	5%	-	-	-	-	-	-
Textiel	25%	63%	12%	15%	82%	3%	21%	76%	3%	24%	70%	6%	-	-	-	32%	64%	4%	47%	41%	12%
Schoenen	28%	61%	11%	73%	21%	6%	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tabak + Sigaretten	-	-	-	-	-	-	47%	33%	20%	32%	48%	20%	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Zeep	-	-	-	-	-	-	-	-	-	69%	14%	17%	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Bron: NIPO-persberichten nrs.: 8, 89, 146, 159, 209, 245, 258, 275, 294, 321.

kan worden aangenomen dat de voedselsituatie in die twee jaar verslechterd is, moet de verklaring vermoedelijk gezocht worden in een grotere bereidheid in 1945, nog slechts kort na de oorlog, om de onaangenaamheden als gevolg van de grote moeilijkheden, waarvoor de verantwoordelijke instanties stonden, te accepteren. Door de hele periode 1945-1950 heen kan men verder, grotendeels uit neven vragen of losse op zichzelf staande enquêtes, opmaken dat er een gevoeligheid was voor de werkgelegenheidsvraagstukken (tabel 5). Angst voor werkloosheid, met de jaren dertig in het achterhoofd, speelde kennelijk ook bij de bevolking een rol, al nam deze naar het zich laat aanzien niet die centrale plaats in als in het regeringsbeleid.

Tabel 4. Overzicht van enkele NIPO-enquêtes inzake de koopplannen van het publiek

Datum persbericht	26-11-1949	..-03-1950*	26-06-1950	27-10-1950
Antwoorden				
Heeft vast plan tot belangrijke aanschaffingen in de komende maanden	27%	35%	30%	29%
Heeft dat plan niet	67%	55%	58%	56%
Geen antwoord	6%	10%	12%	15%
Indien plannen, dan hebben deze betrekking op:				
Kleding	5%	10%	9%	14%
Linnengoed	1%	7%	5%	8%
Meubilair	6%	6%	9%	4%
Tapijt, karpert	6%	6%	4%	4%
Haard, kachel	6%	3%	4%	5%
Fiets	4%	3%	2%	2%
Radio	4%	3%	1%	2%
Fiets met hulpmotor	1%	2%	2%	1%
Fornuis	3%	1%	1%	1%
Stofzuiger	2%	1%	1%	1%

Bron: NIPO-persberichten nrs.: 352, 382, 436 en 461 (in hoofdzaak wordt hier, op enkele correcties na, het overzicht in nr. 461 gevolgd).

* De datum van dit persbericht is niet precies bekend; uit persbericht nr. 461 blijkt dat de enquête in maart is gehouden.

Tabel 5. Uitkomsten van enkele enquêtes inzake werkloosheid

a.		<i>Persbericht 11-02-'47</i>	<i>Persbericht 30-03-'49</i>
Denkt U in de eerste jaren zonder werk te geraken?	neen	84%	76%
	ja	4%	7%
	geen oordeel	12%	17%
Zal het over twee jaar moeilijker zijn om werk te krijgen?	neen	51%	7%
	ja	34%	84%
	geen oordeel	15%	9%
b. <i>Persbericht 04-02-1948</i>			
Welk van de twee is het ergst:			
Het dure leven nu			32%
De moeilijkheden werk te krijgen of iets te verdienen vóór de oorlog			54%
Geen oordeel			14%
c. <i>Persbericht 14-05-1949</i>			
Welk van de twee heeft U het liefst:			
Een baan met een hoger inkomen, maar zonder vastheid			13%
Een vaste baan met een lager inkomen			79%
Geen oordeel			8%
d. <i>Persbericht 31-12-1949</i>			
58% van de ondervraagden acht 10 miljoen inwoners voor Nederland ongunstig. In 23% (van het totaal) werd daarbij als argument gegeven: veroorzaakt werkloosheid, er is te weinig werk voor e.d.			
e. <i>Persbericht 01-02-1950</i>			
Denkt U dat er binnen twee jaar grote, tamelijk grote of geen grote werkloosheid zal zijn in ons land?			
Grote werkloosheid			31%
Tamelijk grote werkloosheid			39%
Geen grote werkloosheid			15%
Geen oordeel			15%
f. <i>Persbericht november 1950 (preciezere datering onbekend)</i>			
Zal de werkloosheid het komende jaar		begin juli 1950*	november 1950
toenemen		71%	49%
afnemen		6%	10%
gelijk blijven		15%	29%
geen antwoord		8%	12%

Bron: NIPO-persberichten nrs.: 81^A, 174, 289, 300, 359, 369, 462.

* Het persbericht van de enquête in juli 1950 ontbreekt; de gegevens zijn in nr. 462 opgenomen als vergelijking.

Tabel 6. Uitkomsten van enkele enquêtes betreffende 'hard werken'

a. *Persbericht 11-02-1947*

Wat is Uw indruk: werken de meeste mensen tegenwoordig hard of niet hard?

De meeste mensen werken niet hard	69%
Zij werken wel hard	18%
Geen oordeel	13%

b. *Persbericht 03-05-1947*

Er wordt vaak geschreven en gezegd dat wij er alleen bovenop kunnen komen door hard werken, zuinig leven en veel sparen. Bent U het daarmee eens of niet?

Ik ben het daar mee eens	74%
Ik ben het daar niet mee eens	21%
Geen mening	5%

c. *Persbericht 06-09-1947*

Wat is Uw indruk: lopen de werkzaamheden in het bedrijf waar U (Uw man) werkt vlot, niet zo vlot of helemaal niet vlot?

Vlot	38%
Niet zo vlot	41%
Helemaal niet vlot	7%
Geen mening	14%

d. *Persbericht 29-11-1947* en *Persbericht 24-03-1950*

Werken naar Uw mening de meeste mensen even hard, harder of minder hard dan voor de oorlog?

	29-11-1947	24-03-1950
Even hard	22%	20%
Harder	10%	20%
Minder hard	59%	51%
Geen oordeel	9%	9%

e. *Persbericht 26-06-1950*

Wanneer wij nu het cijfer 100 geven aan het werk dat de meeste mensen voor de oorlog afleverden, welk cijfer geeft U dan aan de hoeveelheid werk die de meeste mensen tegenwoordig afleveren?

	gemiddelde uitkomst
In april 1948	83.5
In januari 1950	91.0
In juni 1950	91.0

Bron: NIPO-persberichten nrs.: 85^A, 106, 136, 156, 379, 437.

Iets meer aandacht zou ik willen besteden aan het volgende: een reeks enquêtes geeft blijk van een grote bezorgdheid over, men is af en toe geneigd te zeggen een gepre-occupeerdheid met, de vraag of er wel hard genoeg gewerkt werd in Nederland. Zowel de suggestie die in veel vragen besloten lag⁷ als in ieder geval de meeste antwoorden laten een sombere kijk⁸ op de medemens zien, zonder dat deze overigens tot berusting of apathie leidde. Er werd, zo meende men in meerderheid, niet hard gewerkt en niet erg veel gepresteerd. In ieder geval zou het beter kunnen en moeten en was het vóór de oorlog in dit opzicht ook beter geweest (zie tabel 6). Dit alles hield vanzelfsprekend geen direct verband met enige reeks cijfers over de arbeidsproductiviteit, het ging om de subjectieve beleving van de situatie. Het wekt dan ook geen verbazing dat wanneer de ondervraagden over hun eigen arbeidsprestatie moesten oordelen (en niet een algemene uitspraak moesten doen) het beeld aanzienlijk gunstiger uitviel'. Het is wel niet te gewaagd te veronderstellen dat deze interesse van het NIPO, waarop een soortgelijke zij het niet zo frequente aandacht voor sparen aansloot¹⁰, en de teneur van de resultaten, behalve met wat men om zich heen zag of meende te zien, vooral ook te maken hadden met de door de overheid met hulp van vrijwel alle media en de elites van de zuilen zo zorgvuldig gevoerde propaganda voor de wederopbouw in algemene zin. Daarvoor was ieders inspanning, zo was de leuze, meer nog dan in feite gebeurde nodig.

De effecten hiervan klinken mijns inziens ook door in de uitslagen van enkele enquêtes inzake stakingsrecht en stakingen (zie tabel 7). Principieel achtte men in brede kring het stakingsrecht desgevraagd wel aanwezig. Maar bij toespitsing van de vraag op een concrete situatie - of het nu om de havenstaking van 1946, om een staking in voor de voedselvoorziening belangrijke bedrijven, om proteststaking in verband met het Indonesië-beleid of eenvoudigweg om de vraag 'mag het

7. Behalve de in tabel 6 opgenomen vragen, ook een reeks enquêtes waarbij het antwoord hier niet ter zake doet, maar waaruit dezelfde gepreoccupeerdheid spreekt. Het gaat dan steeds om de vraag hoe de productie vergroot kan worden of liever hoe de mensen ertoe gebracht zullen worden harder te werken (persberichten nrs 53, 76, 86^A, 87^A, 106, 156, 188, 482).

8. Tijdens de voordracht op het congres Herrijzend Nederland gebruikte ik hier en elders de term 'pessimisme'. De discussie op het congres en gesprekken na afloop ervan brachten mij ertoe deze term, die iets te zwaar lijkt en misverstanden verwekte, verder te vermijden en te vervangen door 'sombere kijk', op de medemens of op de toekomst.

9. NIPO-persberichten nrs.: 76, 85^A, 156, 379.

10. NIPO-persberichten nrs.: 29, 30, 131, 255, 314, 473.

op dit moment' ging - luidde het antwoord van meestal ruime meerderheden ontkenkend. Bij de vragen naar de motieven, voor zover gesteld, nam het antwoord dat de economische toestand geen staking toeliet een belangrijke plaats in. In de bestaande en ongunstig beoordeelde situatie moest er kennelijk hard en eensgezind worden doorgewerkt en werd zoiets als staken afgewezen.

Deze arbeidsmoraal zou ik in verband willen brengen - het ligt overigens voor de hand - met het bekende verschijnsel van de restrictieve moraal in veel ruimere betekenis die in het verzuilde Nederland zo'n grote rol speelde. In het zeer verhel-

Tabel 7. Samenvattend overzicht van de uitkomsten van enkele enquêtes inzake het recht tot staken.

Datum persbericht (of enquête)	juni 1946	oktober 1946	9 augustus 1947*	5 februari 1949
Gestelde vragen en gegeven antwoorden	(enquête) (enquête)			
Vindt U dat arbeiders princi- pieel (of in het algemeen) het recht hebben om te staken?	ja neen geen oordeel	70% 26% 4%	76% 20% 4%	63% 29% 8%
Vindt U dat arbeiders in voor de voeselvoorziening belangrijke bedrijven op het ogenblik het recht hebben om te staken?	ja neen geen oordeel	24% 69% 7%		
Vindt U dat de huidige ha- venstaking geoorloofd is of niet?	wel niet geen oordeel	22% 68% 10%		
Vindt U de Amsterdamse proteststaking tegen het zen- den van troepen naar Indië juist of niet?	beslist onjuist onjuist, maar begrijpelijk juist geen oordeel niet bekend met de staking		47% 17% 18% 16% 2%	
Vindt U dat de arbeiders op het ogenblik het recht heb- ben om te staken?	ja neen geen oordeel		36% 54% 10%	19% 70% 11%

Bron: Persberichten NIPO: nrs.: 42, 43, 68, 130 en 274.

* Vraag gesteld vóór de bekendmaking van de politionele actie.

derende boekje *Margriet weet raad*, een onderzoek naar de antwoorden op vragen van zeer uiteenlopende aard in de adviesrubriek van het damesblad *Margriet*, tonen de auteurs Brinkgreve en Korzec aan, dat ook in de jaren die hier aan de orde zijn rigide gedragsvoorschriften golden, een houding van 'flink zijn en aanpakken' overheerste en een door soberheid en zuinigheid beheerste moraal de boventoon voerde¹¹. Uit de NIPO-persberichten zijn zonder moeite een aantal voorbeelden te halen die dit ondersteunen. In tabel 8 zijn deze bijeengebracht: meerderheden gaven desgevraagd te kennen, dat echtscheidingen moeilijker moesten worden, dat filmkeuring een goede instelling was en bij voorkeur tot de opvoedende waarde moest worden uitgebreid, dat roulette niet diende te worden toegestaan, dat een arts het lijden van een ongeneeslijk zieke patiënt niet mocht verkorten, dat studenten, zelfs in geval van een onzedelijk geklede danseres, niet met aardappels mochten gooien en dat de opvoeding vroeger beter was dan in de eigen tijd. Dit laatste voornamelijk op grond van vroeger in sterkere mate bijgebrachte gehoorzaamheid en ontzag en vanwege de eertijds grotere gestrengheid. Tegen deze achtergrond, het zij hier terzijde opgemerkt, heeft Smiers in zijn boek *Cultuur in Nederland 1945-1955* ook de kans gemist om, in plaats van onhistorisch de door hem geconstateerde 'minachting voor het gewone volk' te veroordelen, een historisch-verklarende interpretatie te geven van de inderdaad sterk moralistisch-opvoedkundige trekken in de Nederlandse samenleving, ook ter zake van de cultuur en het cultuurbeleid¹². De disciplinerende arbeidsmoraal en de

Tabel 8. Uitkomsten van enkele enquêtes inzake de moraal

a. *Persbericht 10-02-1947*

Wat vindt U: behoren de sociale en financiële voorzieningen voor ongehuwde moeders en hun kinderen gunstiger, ongunstiger of hetzelfde te zijn als die voor gehuwde moeders en hun kinderen?	
hetzelfde	47%
gunstiger	13%
ongunstiger	32%
geen oordeel	8%

b. *Persbericht 09-04-1947*

Amsterdamse studenten verstoorden een voorstelling, waarin een naar hun oordeel onzedelijk geklede danseres optrad, door met rotte aardappels naar het toneel te gooien. Vindt U dat een goede of niet goede manier van protesteren?	
verkeerde manier	68%
goede manier	15%
geen oordeel	17%

11. C. Brinkgreve en M. Korzec, *Margriet weet raad. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht-Antwerpen, 1978).

12. J. Smiers, *Cultuur in Nederland 1945-1955. Mening en beleid* (Nijmegen, 1977).

c. *Persbericht 28-05-1947*

Moet de mogelijkheid van echtscheiding moeilijker of gemakkelijker gemaakt worden of hetzelfde blijven?

moeilijker	48%
makkelijker	13%
hetzelfde	26%
geen oordeel	13%

d. *Persbericht 26-07-1947*

Vindt U de bestaande filmkeuring een goede instelling?

ja	75%
neen	9%
geen oordeel	16%

Lijkt het U een goed idee deze (naast op fatsoen en op het beledigend karakter voor bepaalde volksgroepen) ook te richten op kunstwaarde en opvoedende waarde?

ja	60%
neen	8%
geen oordeel	32%

e. *Persbericht 24-04-1948*

Werden, toen U jong was, de kinderen beter, hetzelfde of slechter opgevoed dan de kinderen van tegenwoordig?

beter	46%
hetzelfde	27%
slechter	10%
geen oordeel	17%

Onder de argumenten bij 'vroeger beter' werden het meest genoemd: kinderen gehoorzamer (25%), strengere opvoeding (25%), ouders leerden ons werken (19%). [totaalpercentage door dubbele opgaven: 108%]

f. *Persbericht 26-03-1949*

Bent U voor of tegen het toestaan van de roulette in enkele badplaatsen in ons land? Bent U voor of tegen het bestaan van de Staatsloterij? Bent U voor of tegen het wedden bij paarderen in ons land?

	ROULETTE	STAATSLOTERIJ	WEDDEN BIJ PAARDENRENNEN
voor	19%	48%	30%
tegen	57%	20%	40%
geen oordeel	24%	32%	30%

g. *Persbericht 21-11-1950*

Als een patiënt aan een pijnlijke, ongeneeslijke ziekte lijdt en de patiënt en de familie vragen erom, vindt U dan dat het de dokter moet worden toegestaan om pijnloos de dood te verhaasten of niet?

ja	35%
neen	54%
geen oordeel	11%

Bron: NIPO-persberichten nrs.: 83, 98, 113, 127, 199, 288, 463.

restrictieve moraal in ruimere zin houden naar mijn oordeel, en daarin sta ik niet alleen, verband met de sociaal-disciplinerende werking van het stelsel van verzuiling, door Daalder voor de politiek zo kernachtig omschreven als 'leiding en lijdelijkheid'¹³. Juist in deze materieel onmiskenbaar zo moeilijke jaren, waarin de noodzaak tot gezamenlijke arbeid aan de wederopbouw zo sterk werd gepropageerd en aangevoeld - overigens een verschijnsel dat zich niet tot Nederland beperkte - was in Nederland dat stelsel van verzuiling boven alles geschikt om het beoogde doel te bereiken. Meer geschikt ook naar het schijnt dan de gezamenlijke ervaring van oorlog en bezetting, die overigens zeker in de beginperiode op een bepaalde manier eveneens samenbindend en activerend werkte. Het motief 'samen de oorlog doorstaan, nu ook samen aan de wederopbouw' is in de propaganda dan ook gemakkelijk herkenbaar. Maar tot grote vernieuwingen, waarvoor de plannen in de euforie van de zomer van 1945 zo ruimschoots werden geventileerd¹⁴ - zij het achteraf bezien toch waarschijnlijk door een kleinere groep gedragen dan toen vermoed - kon deze gezamenlijke ervaring van oorlog en bezetting toch niet leiden. Onder de heersende omstandigheden - waarin de oplossing, naar in zeer brede kring levende overtuiging, uitsluitend bereikt kon worden via een coöperatieve bevolking, die bereid was het een en ander aan 'ontbering' te ondergaan en eventueel gemor niet in daden, althans niet in destructieve daden om te zetten - was het nu juist niet het moment voor experimenten, politiek of sociaal. De medewerking van de zuilen was daarvoor te hard nodig. Naast de overheidspropaganda waren het immers boven alles de oproepen door of namens de elites van de zuilen via de eigen communicatiekanalen¹⁵, die tot de gewenste, namelijk zowel actieve als tot incassering bereide, houding van de bevolking konden bijdragen. Zoals ook de samenwerking tussen de werkgevers- en werknemersorganisaties in de Stichting van de Arbeid daarbij een rol moest spelen. In een aan Kossmann ontleende woordkeus waren deze eerste vijfjaren na de oorlog bij uitstek 'jaren van tucht en ascese', een situatie de verzuiling op het lijf geschreven¹⁶.

13. H. Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse Politiek', in: *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen, 1974).

14. Zie o.a. J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging NVB* (Deventer, 1978); F. J.F.M. Duynstee en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees, 24 juni 1945-3 juli 1946* (Assen-Amsterdam, 1977); *Prof. dr. ir. W. Schermerhorn. Minister-president van Herrijzend Nederland* (Naarden, 1977); Jac. S. Hoek, *Politieke Geschiedenis van Nederland. Oorlog en Herstel* (Leiden, 1970); M. van der Plas, *Mooie Vrede. Een documentaire over Nederland in de jaren 1945-1950* (2e dr.; Utrecht, 1966); R. Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw. Deel 2 (1945-1970)* (Utrecht-Antwerpen, 1979).

15. In dit verband zijn interessant onder andere H. van den Heuvel, *Nationaal of verzuild. De strijd om het Nederlandse omroepbestel in de periode 1923-1947* (Baarn, 1976) en B.R.C.A. Boersema, *De Linie 1946-1963. Een weekblad in handen van Jezuiten* (Amsterdam, 1978).

16. E.H. Kossmann, met assistentie van W.E. Krul, *Geschiedenis der Nederlanden, III, De Lage Landen van 1780 tot 1970* (Amsterdam-Brussel, 1977) 287 vlg. (in het bijzonder p. 298 en 302).

Hoezeer de bevolking zich, ondanks de sombere kijk op heden en toekomst die uit allerlei enquêtes blijkt en zich bijvoorbeeld ook uitte in een grote geneigdheid tot emigreren (zie tabel 9), niettemin heel wel voelde in die situatie kan worden afgelezen uit de resultaten van een drietal curieuze enquêtes (curieus wat de vraagstelling betreft) die vermeld staan in tabel 10. In het voorjaar van 1947 voelde 65% van de ondervraagden zich gelukkig tegen 11% juist niet. In december 1948 omvatte de categorie die zich gelukkig of tamelijk gelukkig voelde zelfs 87%. En in april 1948 bleek dat meer dan de helft van de ondervraagden antwoordde plezier te hebben in zijn werk terwijl slechts 12% het expliciete tegendeel beweerde. Een interessant correctief op het zich anderszins zo opdringende beeld van somberheid over de bestaande situatie en de toekomst. Klaarblijkelijk stond men bij alle bedreigende problemen (materiële nood, Indonesische vraagstuk en ook, zoals nog zal blijken, communisme en mogelijk een derde wereldoorlog) toch nog tamelijk stevig in het leven, misschien mag men zeggen veilig in de beslotenheid van de zuil en het gezin (immers: een goed huwelijk en gezinsleven behoorden met een goede gezondheid en voldoende geld tot de drie meest genoemde factoren die het geluk in eigen bewustzijn bepaalden). Het lijkt goed hier, in dit betoog waarin de disciplinerende en sociaal-controlerende functie van de zuil zo sterk naar voren komt, met enige nadruk op dit andere aspect van de verzuiling te wijzen. In de zuilen vonden velen hun plaats, hun zekerheden en daardoor hun gevoel van eigenwaarde; men hoorde ergens bij. Zonder deze 'opvangfunctie' zou de bovengenoemde gerichte en beperkte activering in en door de zuilen waarschijnlijk niet mogelijk zijn geweest.

Tabel 9. Samenvattend overzicht der uitkomsten der enquêtes inzake emigratie

Datum persbericht	1 april 1946	22 maart 1947	10 april 1948	13 april 1949	1 maart 1950
Vraag en antwoord					
Zou het liefst emigreren indien er vrije keus was	22%	32%	32.5%	29%	25%
Blijft liever in Nederland	75%	60%	56.5%	67%	70%
Geen oordeel	3%	8%	11 %	4%	5%

Bron: Persberichten NIPO nrs.: 24, 94, 194, 293 en 377.

Zie ook: B. P. Hofstede, *Thwarted Exodus. Post-War Overseas Migration from the Netherlands* ('s-Gravenhage, 1964) 17.

Tabel 10. Uitkomsten enige enquêtes over 'zich gelukkig voelen' en 'plezier in het werk'.

Datum persbericht of publicatie	09-04-1947	03-04-1948	22-12-1948
Vragen en antwoorden			
Vindt U zichzelf gelukkig?			
Ja (gelukkig)	65%		43%
Tamelijk gelukkig			44%
Nee	11%		6%
Geen antwoord	24%		7%
Wat betekent voor U het geluk?			
Goed bestaan, geld			35%
Goed huwelijk, gezinsleven			29%
Gezondheid			26%
Plezier in het werk			5%
Wijsheid, geestelijk/religieus leven			3%
Hebt U plezier in Uw werk?			
Ja		57%	
Tamelijk, gaat wel		25%	
Nee		12%	
Geen oordeel		6%	

Bron: NIPO-persberichten nrs.: 192, 264 en *De Publieke Opinie*, no. 24.

Tabel 11. Uitkomst van een enquête over de invloed van de oorlog

Persbericht 30-08-1945

Is Uw leven door de oorlog erg veranderd?	Nederland	USA
Ja	33%	51%
Neen	62%	48%
Geen oordeel	5%	1%
Onderverdeling ja-antwoorden:		
In gunstige zin (materieel en/of anderszins)	9%	11%
In ongunstige zin (materieel en/of anderszins)	22%	36%
Geen oordeel	2%	4%

Bron: NIPO-persbericht nr.: 1.

Het snelle verdwijnen van de zuivering uit de lijsten van in de ogen van de bevolking urgente problemen, na de vele opwinding die dit vraagstuk in 1945 nog veroorzaakte, is reeds aan de orde geweest. Ook anderszins lijkt het er op dat de aandacht voor wat er in de oorlog was gebeurd, in 1945 naar algemeen wordt aangenomen zeer groot, daarna snel terugliep. De NIPO-enquêtes bieden helaas maar geringe mogelijkheden in dit opzicht wijzer te worden. Behalve over de zuivering is er bijzonder weinig en wat er dan is levert, zowel in vraagstelling als in antwoorden, niet meer dan clichés op. Op zich kan dat, behalve gevolg van de min of meer toevallige desinteresse van de vragenstellers van het NIPO, ook een uiting zijn van een in de na-oorlogse samenleving inderdaad relatief geringe betekenis van wat ik verder korthedshalve maar aanduid als typische 'oorlogsvraagstukken' of althans van een neiging deze 'oorlogsvraagstukken' niet tot publieke zaak van de eerste orde te maken. In dit verband is het interessant te wijzen op het eerste officiële NIPO-persbericht. In augustus 1945 werd de vraag gesteld: 'is Uw leven door de oorlog erg veranderd?'¹⁷. Op zichzelf lijkt die vraag een weerspiegeling van een situatie waarin 'oorlogsvraagstukken' van betekenis zijn. Wie echter een overweldigend *ja* verwacht komt bedrogen uit. Zoals in tabel 11 valt te lezen antwoordde één derde van de ondervraagden positief. Vergelijking met de uitkomst van een soortgelijke enquête in de Verenigde Staten, waar de helft bevestigend antwoordde, maakt dit resultaat zelfs intrigerend. De betekenis ervan is niet direct duidelijk. Het is mogelijk dat er een aanwijzing in ligt voor de veronderstelling dat de grote publieke belangstelling voor oorlogsvraagstukken in die bevrijdingszomer toch nogal oppervlakkig was. Een voorbode van een situatie, waarin de vooroorlogse ontwikkelingen zich in vele opzichten ongestoord voortzetten en waarbij de oorlog als het ware een ongewenst en daarom zoveel mogelijk te negeren intermezzo werd. Het is echter ook mogelijk dat de hele situatie van na de oorlog ook al zo kort na de bevrijding een tendens tot verdringing van de oorlogsvraagstukken in zich borg. De zeer ernstige actuele problemen zouden het min of meer 'ongepast' maken oorlogsvraagstukken centraal te stellen. Indien dit laatste het geval is zou in de vaak pas in de jaren zestig en zeventig

17. Er bestaat een probleem met de datering van dit persbericht. Het exemplaar in het NIPO-archief heeft nr. 1, maar is niet gedateerd. In de lijst van persberichten in dat archief aanwezig is het ook als nummer 1 opgenomen en gedateerd 30 augustus 1945. Op grond daarvan is deze datum aangehouden. In het blad *De Publieke Opinie* (nr. 24, 9 april 1947) echter is vrijwel in dezelfde bewoordingen en met exact dezelfde cijfers een bericht over dezelfde vragen opgenomen onder vermelding dat dit een recent onderzoek is. Het probleem wordt nog gecompliceerd doordat er in de reeks persberichten uit het begin van 1947 enkele ontbreken en er een los, ook in de vorm afwijkend (namelijk in de vorm van een brief aan krantenredactie), persbericht bestaat, gedateerd 30 augustus 1945 (betreffende een 'proefverkiezing' in Dordrecht). Niet uitgesloten is dus dat in het NIPO-archief een fout gemaakt is en dit nu losse persbericht eigenlijk nr. 1 is (het staat er niet op!) en het eerstgenoemde bericht uit het begin van 1947 dateert. Vooralsnog lijkt het echter plausibel geloof te hechten aan het nummer op het bericht.

tot uiting komende concentratiekampsyndromen een parallel verschijnsel gezien kunnen worden. Vooralsnog ontbreken de gegevens om hier duidelijker uitspraken over te doen. Een interessant probleem is het wel.

Over de meningen inzake de zuivering, die als politiek en juridisch probleem natuurlijk belangrijk bleef en waarbij de wens tot snel recht op gespannen voet stond met die tot zorgvuldig recht, is er iets meer uit het bronnenmateriaal te halen. Bovendien kunnen deze gegevens worden geconfronteerd met enkele opvattingen in de literatuur. Belinfante bijvoorbeeld heeft in zijn voor het beleid op zeer degelijke bronnenstudie gebaseerde boek over de bijzondere rechtspleging ook uitlatingen gedaan betreffende de heersende opvattingen¹⁸. Volgens hem startte de hele operatie in een periode waarin de overtuiging bestond dat voor landverraders (een term met een ruime strekking) in Nederland geen plaats meer zou zijn. Enkele jaren later, toen de zaak zijn voltooiing begon te naderen, zou veeleer de opvatting zijn gehuldigd dat de politieke delinquenten wederom in de samenleving moesten worden opgenomen. De Commissie van Onderzoek inzake Menten, waarvan ik de eer had deel uit te maken, lanceerde in het algemene gedeelte van haar eindrapport¹⁹ de gedachte dat er in het verloop van de bijzondere rechtspleging en zuivering drie fasen zijn aan te wijzen, die ook corresponderen met de in het land levende opvattingen. Na een chaotische, wilde fase in de eerste tijd na de oorlog, zou een min of meer geordende fase zijn ingetreden waarin een en ander zich volgens bepaalde regels voltrok, waarna tegen het eind van de jaren veertig zelfs een zekere afkeer, mede gegrond op ontsparingen uit de eerste fase en deels ook voortkomend uit ambivalente gevoelens over oorlog en verzet, de bovenhand kreeg. Deze beide opvattingen, die van Belinfante en die van de Commissie van Onderzoek zijn wel met elkaar te rijmen. Zij hebben bovendien gemeen dat zij niet op speciaal voor deze uitspraken verricht onderzoek zijn gebaseerd. Het zijn inzichten gegroeid tijdens onderzoek naar andere, zij het verwante vragen.

Wat nu zeggen de uitkomsten van in de jaren 1945-1950 gehouden enquêtes hierover? De, niet bijzonder overvloedige, gegevens zijn samengevat in de tabellen 12, 13 en 14. Het al eerder genoemde rapport van de Nederlandse Stichting voor Statistiek uit november 1945 wijst in het algemeen inderdaad op een vrij harde houding tegenover de 'landverraders en collaborateurs'. Wel zou het feit dat ruim twee-derde van de ondervraagden van mening was dat de betrokkenen na het uitzitten van hun straf weer in de maatschappij konden worden opgenomen enige twijfel kunnen wekken aan Belinfantes idee inzake de stemming bij het

18. A.D. Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen, 1978). Zie ook: K. Groen, *Landverraders. Wat deden we met ze* (Baarn, 1974).

19. J.C.H. Blom, A.C. 't Hart, I. Schöffers met medewerking van J.M. de Maar-Willink, *De affaire-Menten 1945-1976* (2 dln.; Den Haag, 1979).

Tabel 12. Enkele gegevens inzake de meningen over de bestraffing van 'landverraders en collaborateurs' (november 1945).

Moet bij de bestraffing van NSB-ers rekening worden gehouden met de reden van toetreding?

ja	71%
neen	27%
geen oordeel	2%

Moeten de ergste politieke misdadigers met de dood worden bestraft?

ja	73%
neen	22%
geen oordeel	5%

Moeten zij, die flink aan de Duitsers hebben verdiend ook worden opgesloten (behalve afnemen van de winst)?

ja	64%
neen	30%
geen oordeel	6%

Er wordt overwogen lichte gevallen onder toezicht vrij te laten nog voor de berechting. Wat vindt U?

onder toezicht vrijlaten	45%
eerst berechten	52%
geen oordeel	3%

Zijn lijfstraffen bij misdragingen inde kampen toegestaan?_____

ja	25%
neen	72%
geen oordeel	3%

Moeten de veroordeelden dezelfde voedselrantsoenen als 'wij' krijgen?

ja	43%
neen	54%
geen oordeel	3%

Kunnen de politieke gevangenen na het uitzitten van hun straf weer opgenomen worden in de maatschappij?

ja	68%
neen	23%
geen oordeel	9%

Bron: Rapport Nederlandse Stichting voor Statistiek: *Opinie-onderzoek naar de mening van het Nederlandse Volk inzake de bestraffing van landverraders en collaborateurs* ('s-Gravenhage, 10-11-1945; zie noot 4).

begin van de bijzondere rechtspleging (zie tabel 12). Dezelfde Nederlandse Stichting voor Statistiek bracht in februari 1948 in opdracht van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten nog eens een rapport uit over de 'bestrafning van politieke delinquenten'. Alleen al het verschil in woordkeus in de titel (de 'landverraders en collaborateurs' zijn 'politieke delinquenten' geworden) duidt op aanzienlijke verschuivingen in de wijze waarop het probleem werd gezien. Dat zal niet uitsluitend voor de rapporteurs en hun opdrachtgevers individueel gegolden hebben, maar ook hebben samengehangen met wijzigingen in de maatschappelijke omstandigheden. De centrale vraagstelling van dit onderzoek is hier niet van groot belang. Marginaal ten aanzien van het rapport, maar hier wel interessant, kan

Tabel 13. Enkele gegevens inzake de mening over de bestraffing van politieke delinquenten, uit een rapport van februari 1948

Gevraagd werd een vijftal gevallen, naar gelang de ernst van de zaak, op een schaal van 0-100 te plaatsen.

<i>Omschrijving geval</i>	<i>Gecorrigeerd gemiddelde score</i>
Boekhouder, die tegen beloning verraad pleegde	91
Oostfrontstrijder (NSB-er en SS-er)	68
Aannemer, die vrijwillig en tegen veel winst voor de Duitsers werkte	68
Politieagent, die zijn taak bleef vervullen en daarbij de opdracht om arrestaties te verrichten uitvoerde	65
NSB-er (lid geworden in 1934), die zich tot burge-meester liet benoemen en pro-Duits was	42

Gevraagd werd ook naar wat er met de nog gedetineerde 20.000 politieke gevangenen moest gebeuren, gesplitst naar zwaarste gevallen (boven 50 op de bovengenoemde schaal) en minder zware gevallen.

	Zwaarste gevallen (boven 50)	Minder zware gevallen (50 of minder)
Vrijlaten zondermeer	1%	33%
Vrijlaten, maar wel tewerkstellen	18%	46%
In werkkampen	42%	15%
Gewoon de straf uitzitten	37%	4%
Geen oordeel	2%	2%

Bron: Rapport Nederlandse Stichting voor Statistiek: *Opinie-onderzoek inzake de bestraffing van politieke delinquenten* (ingesteld in opdracht van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten; 's-Gravenhage/Leidschendam, februari 1948; 19 blz., archief NV v/h Nederlandse Stichting voor Statistiek).

men concluderen dat er in 1948 een duidelijke neiging bestond in ieder geval de lichtere gevallen op enigerlei wijze vrij te laten (zie tabel 13). Uit een NIPO-enquête uit 1946 blijkt overigens dat dit twee jaar eerder ook al het geval was: de toen aangekondigde vrijlating van gevangenen op grote schaal kreeg een overwegend gunstig onthaal. Hoe weinig uitgesproken de meningen waren, en dus hoe gering de belangstelling mag men wel concluderen, blijkt uit de hoge percentages

Tabel 14. Samenvattend overzicht enige NIPO-persberichten inzake de 'zuivering'

Datum persberichten		30	29/30	5	16	18	17	11
Vragen/antwoorden		juli	augustus	maart	april	februari	juli	juni
		1946	1946	1947	1947	1948	1948	1949
Oordeel over zuivering Hoge Raad van diegenen die daarvan gehoord hadden	tevreden		9%					
	ontevreden		46%					
	geen oordeel		45%					
Wat vindt U van de aangekondigde vrijlating van vele politieke gevangenen?	goede maatregel		59%					
	slechte maatregel		34%					
	geen oordeel		7%					
Moeten, zoals de regering vraagt, de kerken en vakbeweging helpen bij de terugkeer in de maatschappij?	ja		64%					
	nee		30%					
	geen oordeel		6%					
Wat moet er gebeuren met de doodvonnissen (n.a.v. het conflict minister-procureurs-fiscaal hierover)	direct voltrekken			63%				
	geen haast maken			6%				
	niet uitvoeren			22%				
	geen oordeel			9%				
Doet minister Van Maarseveen goed werk?	ja				20%		24%	
	nee				37%		33%	
	geen oordeel				43%		43%	
Wat is Uw oordeel over de bestraffing der politieke delinquenten? (in 1949 na berichten over gebeurtenissen in de kampen).	te licht					55%		30%
	voldoende					29%		26%
	te zwaar					10%		18%
	geen oordeel					6%		26%

Bron: NIPO-enquêtes. Persberichten nrs.: 54, 56, 57, 88, 100, 179, 223 en 307.

'geen mening' bij de vragen over de zuivering van de Hoge Raad²⁰ en over het beleid van minister J.H. van Maarseveen. De twee enquêtes met een vraag naar een algemeen oordeel over de bestraffing laten een duidelijke verschuiving tussen 1947 en 1948 zien. De tweede werd gehouden naar aanleiding van de publiciteit over de beschuldigingen van excessen in de kampen door ds H.W. van der Vaart Smit²¹. Dit miste kennelijk zijn effect niet al kunnen ook andere factoren een rol gespeeld hebben (zie tabel 14). Poogt men deze gegevens in hun geheel te overzien, dan kan men er lijkt mij een zekere ondersteuning voor de opvattingen van Belinfante en de genoemde Commissie in zien, zonder dat er echter sprake is van een degelijke onderbouwing.

Eén opmerking tot slot van deze passages over de zuivering brengt mij terug bij de conclusies uit het eerste gedeelte van mijn betoog. Het betreft opnieuw de snelle vermindering van de betekenis van de vraagstukken rond de zuivering en daarmee verbonden waarschijnlijk van de oorlogsvraagstukken in het algemeen. Naast een soort van natuurlijke kalmering na het stoom afblazen in het eerste jaar, moet in dit verband worden gewezen op de grote activiteiten van overheid en zuilenelites, waarin de illegale pers trouwens al was voorgegaan, om de zogenaamde 'wraakgevoelens' de kop in te drukken. De voorbeelden in de vorm van radiopraatjes, kanselboodschappen en andere vormen van propaganda zijn legio. Het valt daarbij op dat deze onderdrukking van de wraakgevoelens parallel liep met de pogingen alle energie in de richting van de wederopbouw te sturen. Het was geen zuiver morele aangelegenheid, maar hing samen met een noodzakelijk geachte verschuiving van de aandacht van de 'oorlog' naar de 'wederopbouw'. Duidelijker dan *Het Vrije Volk* van 3 november 1945 kan men het nauwelijks zeggen: 'De aandacht van het Nederlandse volk is bepaald bij de wraakoefening die bovenaan het programma stond op de plaats waar de eerste en grootste opdracht had moeten staan die luidde: Wederopbouw en herstel van onze Volkskracht'²². Het lijkt erop, dat de overheid en zuilenelites er in geslaagd zijn deze wijziging in de aandacht inderdaad te bewerkstelligen.

Naar het ontstaan en functioneren van de Koude Oorlogsstemming in Nederland is nog nauwelijks onderzoek gedaan. In een interessant maar naar mijn mening in

20. Uit het persbericht blijkt bovendien dat de meerderheid der ondervraagden van het probleem van de zuivering van de Hoge Raad in het geheel niet op de hoogte was.

21. H.W. van der Vaart Smit, *Kamptoestanden 1944/45-1948. Rapport en noodzakelijke aanvulling op het geschiedwerk van prof. dr. L. de Jong* (Amsterdam 1976, vermeerderde vijfde druk; de eerste druk verscheen te Haarlem in 1948 en is geheel in deze uitgave opgenomen).

22. Mijn dank voor de attendering op dit citaat gaat uit naar een werkgroep van de vakgroep Eigentijdse Geschiedenis van de Universiteit van Groningen onder leiding van R.B. Soetendorp over 'Het vervolgingsbeleid inzake politieke delinquenten'. Bovenstaande passage steunt mede op de mij welwillend ter inzage gegeven verslagen en nota's uitgebracht door leden van deze werkgroep. Het citaat uit *Het Vrije Volk* komt voor in een bijdrage van B. Distel en J. Poiesz.

een aantal opzichten ook aanvechtbaar boek getiteld *Ga dan zelf naar Siberië* hebben Bleich en Van Weezel aandacht besteed aan een groep voornamelijk Amsterdamse intellectuelen, die hoopten een eenheid, althans een samenwerking te bereiken tussen alle, wat de auteurs omschrijven als progressieve of linkse, groepen in Nederland²³. Bleich en Van Weezel beschouwen de vooruitzichten voor links in mei 1945 als rooskleurig, er lagen naar hun mening kansen op succes. Vijfjaar later echter was het beeld totaal veranderd. De oude machten zaten weer vast in het zadel en voor links waren de perspectieven somber. Bleich en Van Weezel verklaren dit uit de machtsverdeling in de wereld zoals die na 1945 gestalte kreeg. Daarbij was de Amerikaanse strategie onder meer gericht op reducering van de invloed van radikaal-linkse groeperingen in West-Europa. De Koude Oorlog was de politieke en ideologische begeleiding daarvan: 'het mobiliseren van de publieke opinie in het Westen tegen het 'Russische gevaar''. Dit kon zo gemakkelijk lukken, zo voegen zij er aan toe, door de ernstige gebreken in de opbouw van een socialistische maatschappij in de Sovjet-Unie en Oost-Europa. De beslissende wending in dit proces van verandering lag huns inziens in het voorjaar van 1948 onder invloed van de gebeurtenissen in Praag²⁴. Deze stelling heeft zoals gezegd vooral betrekking op een kleine laag van intellectuelen, een heel ander niveau dan waar het hier om gaat, maar het is de moeite waard om te zien of zich iets dergelijks afspeelde onder de bevolking als geheel. Was er, zo luidt de vraag dan, in de zomer van 1945 een goede voedingsbodem bij de bevolking voor een linkse samenwerking over de scheidslijn communisten-niet-communisten heen en is dat vooruitzicht verstoord doordat 'de vrees voor Russische militaire agressie systematisch (werd) aangewakkerd'²⁵. Het NIPO-materiaal biedt wel enige mogelijkheden voor beantwoording van deze vragen, al moet opnieuw worden vastgesteld dat de gegevens uit de vroegste periode helaas erg schaars zijn, zodat met name elke opmerking over de zomer van 1945 het zonder steun van opinie-peilingen moet doen. Vooraf dient verder nogmaals te worden opgemerkt dat geen van de vraagstukken rond buitenlandse politiek en Koude Oorlog tot een noemenswaardige neerslag leidde in de antwoorden op vragen naar de meest urgente problemen voor de regering. Dat het NIPO er wel en zelfs veel gegevens over heeft is dus meer een gevolg van aansluiting op discussies in parlement en pers, die er nu eenmaal vol mee stond, dan een reflectie van een onder de bevolking sterk levende problematiek. Ook de relatief hoge percentages geen oordeel bij vragen over de buitenlandse politiek duiden daarop.

Beziet men het schaarse materiaal uit de vroege periode (de voornaamste gege-

23. A. Bleich en M. van Weezel, *Ga dan zelf naar Siberië! Linkse intellectuelen en de Koude Oorlog* (Amsterdam, 1978).

24. Zeer geconcentreerd door henzelf samengevat *ibidem*, 170-172 (citaat op 172).

25. *Ibidem*, 73.

vens zijn vervat in tabel 15) dan valt op dat er kennelijk al vroeg een groot wantrouwen tegenover de Sovjet-Unie heerste. Eind 1945 verwachtte niet alleen slechts 12% van dat land de grootste bijdrage tot de vrede, maar meende tevens 55% van de ondervraagden dat deze staat een gevaar voor de vrede vormde. Dit percentage ligt in dezelfde orde van grootte als bij soortgelijke enquêtes in 1946, 1947 en vroeg in 1948. De voorzichtige conclusie die ik hieruit trek is dat, zo er al sprake is van een kunstmatig aanwakkeren van de vrees voor de Sovjet-Unie, daarvoor in Nederland al bij voorbaat een zeer vruchtbare bodem bestond. Dat is ook niet verwonderlijk als men bedenkt hoe sterk, ook in sociaal-democratische kring, het anti-communisme vóór de oorlog was en hoezeer in brede kring ook in de oorlog het communisme ideologisch principieel werd afgewezen²⁶. Dit ondanks de bewondering die er vanaf 1941 kon bestaan voor verzetsactiviteiten van communisten en de oorlogsprestaties van het Russische leger. En na de bevrijding waren er weliswaar allerlei tekenen van de toegenomen aanhang van de CPN maar dat vermeerderde de neiging tot samenwerking bij anderen geenszins. De groep in de SDAP die dit voorstond was klein en kreeg geen voet aan de grond²⁷. De Nederlandse Volksbeweging, die in de publiciteit zo sterk vertegenwoordigd was, stak haar anti-communisme niet onder stoelen of banken²⁸. En ook de leiding van het sterk bedreigde NVV onttrok zich zo spoedig mogelijk aan de toch al met tegenzin begonnen besprekingen met de Eenheids Vak Centrale. Op het terrein van de vakbeweging is overigens nog de meeste 'overbrugging' naar communisten te zien²⁹. Opvallend is verder hoe al vroeg bij de af en toe verstrekte uitsplitsingen van enquête-resultaten naar politieke overtuiging, de scores van CPN-stemmers een aantal malen sterk afweken van de onderling ook wel enigszins verschillende, maar veel minder uiteenlopende, uitslagen voor de aanhangers van

26. Dit wordt nog eens bevestigd door de resultaten van een werkgroep van de vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam onder leiding van W. ten Have over 'Ideeën binnen Europese verzetsbewegingen 1939-1945 over de na-oorlogse samenleving'. Mijn dank gaat uit naar deze werkgroep voor de welwillende toestemming haar rapporten en verslagen in te zien. Hetzelfde verschijnsel was overigens reeds in het begin van de jaren vijftig gesignaleerd door H. Daalder in zijn artikel 'Nederland en de Wereld; 1940-1945', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXVI (1953) 170-200 (thans ook in een Engelse vertaling in J.H. Leurdijk, ed., *The Foreign Policy of the Netherlands* (Alphen a/d Rijn, 1978). Vergelijk ook hoe J.L. Heldring in zijn bijdrage in *Visioen en werkelijkheid. De illegale pers over de toekomst der samenleving*, onder redactie van B. Bakker, D.H. Couvée en J. Kassies (Den Haag, 1963), over de Sovjet-Unie, getiteld 'Handelen in een gebroken wereld' bij nalezing van artikelen in de illegale pers over de Sovjet-Unie 'enigszins verrast' was over de geringe mate waarin 'illussies' over de Sovjet-Unie daarin te vinden waren (240 vlg.).

27. Bank, *Opkomst*.

28. *Ibidem*. Vgl. ook M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen a/d Rijn, 1979).

29. P. Coomans, T. de Jonge, E. Nijhof, *De Eenheidsvakcentrale (EVC), 1943-1948* (Groningen, 1976).

Tabel 15. Enkele uitkomsten van enquêtes over wat men van Rusland (Sovjet-Unie) verwacht

a. *Persbericht 27-12-1945*

[Kort vóór de conferentie van Moskou tussen de ministeries van buitenlandse zaken van de 'Grote Drie']: Van welke der 'Grote Drie' verwacht U het meest voor het bewaren van de vrede?

USA	65%
Engeland	30%
Rusland	12%
Geen mening	13%

De Publieke Opinie 12-08-1946 (enquête van december 1945): Vormen naar Uw mening één of meer van de 'Grote Drie' een gevaar voor de wereldvrede?

Rusland	55%
Verenigde Staten	5%
Engeland	1%
Rusland + USA + Engeland	2%
Rusland + USA	2%
Engeland + USA	2%
Engeland + Rusland	1%
Totaal bevestigend	68%'

b. *Persbericht 29-07-1946*

Wat is Uw oordeel over de buitenlandse politiek van Rusland?

Is deze gericht op verovering en uitbreiding	58%
Is deze gericht op eigen veiligheid	21%
Geen oordeel	21%

c. *Persbericht 06-08-1947*

Zijn er landen die de hele wereld willen beheersen?

Ja	84%
Neen	6%
Geen oordeel	10%

Indien ja, welke?

Rusland	59%
USA	37%
Andere landen	6%

d. *Persbericht 10-02-1948*

Zou Rusland/USA geneigd zijn zelf een oorlog te beginnen of alleen oorlog voeren na een aanval?

	Rusland	USA
Oorlog zelf beginnen	57%	16%
Alleen na een aanval	27%	60%
Geen oordeel	16%	24%

e. *Persbericht 14-08-1948*

Dezelfde vraag als in 1947 (zie c): Zijn er landen die de wereld willen veroveren?

Zo ja, welke?

Rusland	75%
USA	26%
Duitsland	14%
Andere landen	7%
Geen land	8%

Tabel 16. Samenvattend overzicht van enige enquêtes over de noodzaak het communisme te bestrijden

Datum enquête		januari	februari	maart	april	mei	januari
Vraag/antwoorden		1948	1948	1948	1948	1948	1949
Vindt U dat het communisme bestreden moet worden?	ja	67%	70%	79%	80%	76%	82%
	neen	17%	16%	12%	14%	17%	11%
	geen oordeel	16%	14%	9%	6%	7%	7%

Bron: Persberichten NIPO-enquêtes: 171, 197, 215 en 271.

Tabel 17. Uitkomsten van enkele enquêtes betreffende de houding tegenover andere volkeren

a. Samenvatting der gegevens over houding t.a.v. het Duitse volk

Datum persbericht	06-02-1947	25-02-1948	07-01-1950
Vraag en antwoorden			
Hoe staat U tegenover het Duitse volk?			
Vriendelijk	29%	27%	36%
Onvriendelijk	53%	50%	36%
Geen oordeel	18%	23%	28%

b. Enkele andere uitkomsten der enquêtes inzake Duitsland/Duitse volk

Datum Persbericht	Vraag	Uitslag
06-02-1947	Zal Duitsland vredelievend worden?	14%
	Of weer oorlog willen beginnen?	63%
	Geen oordeel:	23%
08-02-1947	Moet Nederland weer handel met Duitsland drijven?	
	Ja	77%
	neen	11%
	geen oordeel	12%
19-11-1949	Hoort West-Duitsland bij Europa?	
	Ja	72%
	neen	9%
	geen oordeel	19%
21-01-1950	Wat is het beste: Duitsland wordt weer sterk	12%
	Duitsland sterker, maar niet te sterk	43%
	Duitsland blijft zwak	32%
	Geen oordeel	13%

J. C. H. BLOM

25-02-1950

Bent U ervoor dat Duitsland weer aan internationale sportwedstrijden kan meedoen?

Ja	53%
neen	17%
geen oordeel	30%

c. Uitkomst van twee enquêtes over de houding t.a.v. het Russische volk

		Persbericht 25-02-1948	Persbericht 07-01-1950
Hoe staat U tegenover het Russische volk?	Vriendelijk	27%	19%
	Onvriendelijk	48%	54%
	Geen oordeel	26%	27%

d. Uitkomst van de enquête over de houding t.a. van het Amerikaanse en het Engelse volk

Persbericht 25-02-1948

	Houding t.a.v. het t.a.v. het Amerikaanse volk; Engelse volk	
Vriendelijk	76%	72%
Onvriendelijk	8%	10%
Geen oordeel	16%	18%

e. Persbericht 08-01-1949. Enquête naar eigenschappen aan volkeren toegedicht

Volk	Nederlandse	Amerikaanse	Russische	Engelse
Eigenschap				
Vredelievend	75%	44%	7%	33%
Hardwerkend	68%	54%	41%	30%
Verstandig	54%	37%	9%	28%
Vooruitstrevend	47%	63%	17%	22%
Dapper	41%	28%	24%	26%
Beheerst	40%	18%	3%	44%
Practisch	40%	68%	7%	31%
Vrijgevig	25%	44%	3%	9%
Verwaand	15%	17%	11%	31%
Heerszuchtig	5%	18%	57%	27%
Achterlijk	1%	1%	49%	3%
Wreed	—	2%	61%	4%

Het percentage geeft aan een hoe groot deel van alle ondervraagden deze eigenschap bij dat volk noemde.

Bron: NIPO-persberichten nrs.: 81, 82, 181, 267, 350, 362, 366, 376.

andere partijen³⁰. Dit zou wel eens op een betrekkelijk sterk isolement van de CPN-ers kunnen wijzen al vrij snel na de oorlog. In ieder geval is er voor de opvatting dat er direct na de oorlog grote kansen lagen voor een linkse samenwerking inclusief de communisten weinig steun te vinden in het door mij bestudeerde materiaal. Het heeft er de schijn van dat Bleich en Van Weezel een wensdroom in het verleden projecteren.

Voor het overige is het beeld weinig verrassend. Vanuit dit relatief hoge niveau van afkeer van, casu quo wantrouwen jegens, communisme en de Sovjet-Unie is er sprake van een nog stijgende lijn daarin met inderdaad 1948 (Praag, Berlijn) en iets mindere mate 1950 (Korea) als toppen. De cijfers van de tabellen 15 t/m 17 zijn wat dat betreft zeer duidelijk.

De stelling dat er aan het einde van de jaren veertig een krachtig anti-communisme en een sterke vooringenomenheid tegen de Sovjet-Unie en het Russische volk heerste kan zonder moeite worden geïllustreerd. Naast hetgeen in de tabellen is opgenomen kan nog gewezen worden op de constant dalende positie van Stalin in de lijst van meest bewonderde figuren. Werd hij in het voorjaar van 1947 nog door 6% genoemd, drie jaar later, voorjaar 1950, was dat nog slechts 1%. Tegenover deze dalende ster stond overigens een stijgende, die van Drees, die echter de voortdurende nummer 1, Churchill, in dit tijdvak tot 1950 niet kon bedreigen³¹. Vermeldenswaard is verder dat in de enige tijd in *Elseviers Weekblad* gepubliceerde bestsellerslijsten Victor Kravchenko's *Ik verkoos de vrijheid*³² als de absolute topper van de jaren 1945-1950 naar voren komt. Het gaat hier om de in 1947 voor het eerst in vertaling verschenen gruwelijke levensgeschiedenis van een ontsnapte, casu quo overgelopen, ex-Sovjetfunctionaris³³. Dat juist Praag-1948 een keerpunt, een beslissende wending zou zijn kan met dit materiaal niet sterk onderbouwd worden. In een aantal gevallen is er sprake van percentageveranderingen rond de tien, die zonder veel moeite met de gebeurtenissen in Tsjecho-Slowakije in verband gebracht kunnen worden. Dat lijkt mij echter onvoldoende om termen als keerpunt en beslissende wending te rechtvaardigen. Veel meer overtuigend acht ik de veronderstelling dat het anti-communisme, op zijn minst latent, traditioneel en diepgeworteld in brede kring aanwezig was. De

30. NIPO-persberichten nrs.: 42, 43, 44, 51, 52, 64, 68, 111, 129, 130, 134, 145, 150. Overigens zijn er ook uitsplitsingen waarbij de CPN-aanhangers er niet bijzonder uitspringen.

31. NIPO-persberichten nrs.: 96, 191, 248, 290, 406, 407.

32. V. Kravchenko, *Ik verkoos de vrijheid. Het persoonlijke en politieke leven van een Sovjet-functionaris* (Amsterdam, 1947).

33. M. Schrevel, 'Bestsellers in Nederland 1945-1948' (kleine scriptie Universiteit van Amsterdam, 1980). De bestseller-lijsten, opgemaakt door de Nederlandse Stichting voor Statistiek, verschenen tussen oktober 1946 en maart 1949 maandelijks in *Elseviers Weekblad*. In dit verband is ook vermeldenswaard: *Vraag en aanbod op de boekenmarkt 1948*. Resultaten van een enquête bij de boekhandel. Rapport van de Nederlandse Stichting voor Statistiek ('s-Gravenhage, maart 1949; 32 blz., archief N.V. v/h Nederlandse Stichting voor Statistiek).

propaganda die er onmiskenbaar was bracht niet zozeer, geholpen door de Praagse gebeurtenissen of andere ontwikkelingen in de internationale politiek, kunstmatig iets nieuws tot stand, maar riep eerder instemmende herkenning van een vertrouwd geluid op. Dat een en ander een zekere verschuiving ten aanzien van de houding tegenover Duitsland met zich mee bracht ligt in de rede, al is het goed zich voor overdrijving te hoeden zoals tabel 17 toont. Ten aanzien van Duitsland, en ook tegenover Amerika overigens, bleef het nodige wantrouwen bestaan.

In dit verband is ook de angst voor een derde wereldoorlog van belang. Deze was gedurende de gehele periode 1945-1950 groot. Reeds uit december 1945 dateert het vroegste gegeven: 50% meende toen dat er een derde wereldoorlog zou komen en lager is dat percentage niet geweest, zoals valt te zien in tabel 18. De veranderingen in de percentages vertonen globaal hetzelfde beeld als bij de gegevens over de Sovjet-Unie en het communisme. Dit lijkt enerzijds niet onlogisch omdat een eventuele oorlog toch moeilijk anders voorgesteld kon worden dan als een confrontatie tussen Oost en West, tussen communisme aan de ene kant en democratie en/of kapitalisme aan de andere. Toch is het anderzijds juist de mogelijkheid te opperen dat de angst voor een nieuwe wereldoorlog vooral in het begin ook samenhang met een verlangen naar een algemene en zekere vrede en een angst dat er onvoldoende ontwapend werd. Een dergelijke houding zou aansluiten niet alleen bij een min of meer vanzelfsprekende vredesgezindheid na een oorlog, maar ook bij de traditionele positie van Nederland in de wereld en de in die jaren mede onder invloed van de mislukking van de vooroorlogse neutraliteitspolitiek gevoerde veiligheidspolitiek. De gegevens uit de persberichten van het NIPO leveren in dit opzicht geen andere steun dan dat dwars door de periode 1945-1950 heen allé vragen over internationale samenwerking van allerlei aard, of het nu de Verenigde Naties, de Benelux, de West-Europese samenwerking of later

Tabel 18. Samenvattend overzicht der uitkomsten der enquêtes over de vrees voor een derde wereldoorlog

Datum Persbericht of enquête		19-12 1945	...-09 1946 enq.	...-12 1946 enq.	25-09 1947	11-09 1948	02-07 1949	03-09 1949	...-09 1949 enq.	...-10 1949 enq.	13-09 1950
Vraag en antwoorden											
Verwacht U een derde wereldoorlog?	Ja	50%		63%		71%	55%	53%	62%	68%	60%
	Neen	29%					24%	19%			21%
	Geen mening	21%					21%	28%			19%
Denkt U dat deze binnen 10 jaar zal komen?	Ja		32%		39%	52%	27%	27%			41%
Denkt U dat deze binnen 25 jaar zal komen?	Ja		52%								

Bron: Persberichten NIPO-enquêtes nrs.: 9, 141, 235, 312, 329, 353 en 444.

Marshall-plan en NATO betreft, globaal op een positieve respons mochten rekenen.

De zo ruim verbreide angst voor een derde wereldoorlog wijst de weg naar de aansluiting bij de centrale, zij het wellicht niet bijzonder rode, draad van de vorige gedeelten van mijn betoog. Ook hier een sombere kijk op de toekomst. Eerder werd somberheid van visie, gericht op een ander type problemen weliswaar, in verband gebracht met een vrijwillige disciplinerende en een restrictieve moraal. Deze vrees voor de toekomst in verband met oorlogsdreiging en dit anti-communisme sloten daarbij aan, pasten er goed bij, en vormden er ook een versterking van. In gesloten gelederen (front makend tegen het communisme en zich dus zoveel mogelijk afsluitend van een boze buitenwereld) hard werken in eigen land aan een zo goed mogelijke wederopbouw leek de enig mogelijke uitweg. En zo lijkt de cirkel gesloten. Een andere ontsnapping, zo al denkbaar, was er niet. Of toch? Voor sommigen leek het erop en wenkte een alternatief perspectief. Onaangeneem gezegd: de vlucht; meer positief geformuleerd: emigratie. De NIPO-opiniepeilingen tonen een relatief grote geneigdheid tot emigreren. Uit de al eerder genoemde tabel 9 blijkt dat in de periode 1946-1950 steeds meer dan 20% van de ondervraagden antwoordde de voorkeur te geven aan emigratie boven in Nederland blijven. Dat het door de onmogelijkheid om zo maar ergens binnen te komen niet zo ver gekomen is en dat het wellicht, als het wel gekund had, ook zo'n vaart niet gelopen zou zijn, doet hier verder niet ter zake. Deze cijfers bevestigen nog eens de conclusie van een overheersend sombere visie op de toekomst, waarbij opmerkelijk blijft, het is al eerder gezegd, dat deze somberheid geen berusting of apathie met zich meebracht, integendeel juist mede grondslag was voor een houding waarvan een activerende werking uitging.

Samenvattend zou ook ik deze jaren 1945-1950 dus willen typeren als 'Jaren van tucht en ascese'. De moeilijke materiële omstandigheden waarin Nederland verkeerde (allereerst in eigen land, maar daarbuiten ook in Indonesië) en de dreiging die uitging van een boze buitenwereld (of die nu de vorm aannam van vrees voor een nieuwe oorlog dan wel van angst voor communistische agressie) leidden tot een sombere kijk op de toekomst. Zonder overigens veel hoop op een erg gunstig resultaat leek hard werken, onder aanvaarding van de onaangenaamheden die uit de nood der tijden voortvloeiden, de enige oplossing. Slechts zo zou via de Wederopbouw, een woord met een magische klank, wellicht iets bereikt kunnen worden. Het stelsel van verzuiling, misschien even aangeslagen door de schokwerking van de oorlog, bevatte daarbij zoveel sociaal-disciplinerende en activerende kracht dat die arbeidsmoraal, gebed in een restrictieve moraal van veel wijdere strekking, juist daardoor geleverd kon worden. Het was dan ook in en door dit stelsel van verzuiling dat deze wederopbouw in ruime zin tot stand kon komen

en zelfs aan het einde van de jaren veertig de eerste successen kon boeken: de teugels konden, althans materieel, enigszins worden gevierd. Het was ook in dit systeem dat de klap van het verlies van Indië kon worden opgevangen en dat de omschakeling van de traditionele neutraliteitspolitiek op een bondgenootschappelijke politiek zonder problemen kon worden geaccepteerd: het traditionele en door de oorlog nauwelijks aangetaste anti-communisme was er de hefboom voor.

Poogt men binnen deze 'jaren van tucht en ascese' nog een zekere interne fase-
ring aan te brengen dan heeft het er de schijn van dat de door de Commissie van
Onderzoek inzake Menten ten aanzien van de bijzondere rechtspleging gesugge-
reerde driedeling een meer algemene geldigheid zou kunnen hebben. Globaal ge-
nomen het eerste half jaar na de oorlog springt eruit: groot was de schade, groot
was op velerlei terrein de chaos, veel moest er worden geïmproviseerd, vers was
de herinnering aan de oorlog en er leken (het is onmiskenbaar) in de vreugderoes
van de bevrijding grote veranderingen mogelijk, al waren achteraf bezien de mar-
ges vermoedelijk veel kleiner dan velen toen dachten en was ook de groep die dit
vernieuwingsstreven droeg waarschijnlijk veel minder omvangrijk dan men
dacht. Na die eerste maanden trad een stabilisering op, voor zover nodig volgde
ontnuchtering en eventuele illusies bleken al snel te vervliegen. De noodzaak eerst
materieel orde op zaken te stellen en ook anderszins zaken ordelijk te laten verlo-
pen drong zich op: Wederopbouw was het wachtwoord. Aan het einde van de ja-
ren veertig ontstond de eerste ruimte. Vooralsnog vooral materieel, zo lijkt het,
het eerste beetje welvaart gloorde, al durfde men het nog nauwelijks te zien (de
angst voor werkloosheid bijvoorbeeld bleef hoog en de neiging tot emigratie nam
nog maar weinig af; het verlies van Indië bleef in dit verband ook een rem, dat is
duidelijk). Van de oorlog keerde men zich alleen maar verder af, zo lijkt het.
Voor zover deze een rol speelde ging het om privé-zaken, die ieder zelf maar
moest oplossen, of om irritatie over de lange duur van de afwikkeling en de wijze
waarop men een en ander direct na de bevrijding had menen te kunnen regelen.
De toekomst, gezien de boosheid van de wereld nu eenmaal per definitie niet op-
timistisch tegemoet te zien, leek in zoverre perspectief te gaan bieden, dat in het
verband der zuilen, veilig dus in eigen haven enige vruchten geplukt konden gaan
worden. Maar dat is een volgend hoofdstuk uit de geschiedenis van ons land.

Aan het slot van mijn betoog wil ik niet nalaten twee curiositeiten te verhalen die
ook tot enige bezinning kunnen leiden over het nut en de aantrekkelijkheid van
de bestudering van het verleden in de ogen van hen die leefden in de hier bespro-
ken periode. Allereerst dit: toen het NIPO in mei 1948 het publiek ondervroeg
over de schoolvakken waar men het meeste nut van had, kwam het antwoord ge-
schiedenis niet in de lijst als apart noemenswaardig voor. Bij de vraag welke vak-
ken net zo goed achterwege hadden kunnen blijven, was ons vak echter veruit

topscorer³⁴. En ten tweede: in 1948 maakte men zich bij de overheid bezorgd over de geringe animo voor de opleiding tot beroepsofficier aan de KMA. In opdracht van het ministerie van defensie deed de Nederlandse Stichting voor Statistiek daarom een opinie-onderzoek onder eerstejaarsstudenten. Het rapport daarover was geheim³⁵. Ten behoeve van het onderzoek voor deze publicatie heeft het ministerie de geheimhouding inzake dit rapport opgeheven. Ik spreek daar graag mijn diepe dankbaarheid voor uit en ben trots het volgende te kunnen melden. Bij een soort populariteitstest van beroepen waarvoor een hogere opleiding was vereist bleek het bange vermoeden over het beroep van officier juist: het belandde op de één na laatste plaats. Slechts één beroep liet het officierschap achter zich en wel ruimschoots. Het zal u niet verbazen dat het hier gaat over het beroep bij uitstek voor de historicus: archivaris.

34. NIPO-persbericht nr. 207.

35. *Opinie-onderzoek onder Eerstejaarsstudenten ingesteld ten behoeve van de Leger Voorlichtings Dienst*. Nederlandse Stichting voor Statistiek ('s-Gravenhage, December 1948; 26 blz.; archief N.V. v/h Nederlandse Stichting voor Statistiek).

'Weg met de Moffen'

De uitwijzing van Duitse ongewenste vreemdelingen uit Nederland na 1945

M. D. BOGAARTS

PLANNEN TOT UITWIJZING VAN DE DUITSERS 1945-1946

Het plan om alle Rijksduitsers, inclusief de Oostenrijkers, die woonachtig waren in Nederland, zowel mannen, vrouwen, als kinderen, uit te wijzen naar Duitsland moet als een nasleep van de bezettingstijd worden gezien¹. In de praktijk is tegenover de Oostenrijkers, die door de Anschluss in het Groot-Duitse Rijk waren ópgenomen, een mildere uitwijzingspolitiek gevoerd als gevolg van de erkenning door Nederland van de nieuwe zelfstandige staat Oostenrijk op 12 december 1945.

De eerste blauwdrukken voor het plan dateren uit het begin van de regeringsperiode Schermerhorn-Drees, 1945-1946, toen men nog onder invloed stond van gevoelens van wrok jegens de Duitsers. Aanleiding was de vraag van de regering in juli 1945 hoe te handelen inzake de interventies van verschillende Nederlandse particulieren ten gunste van enige reeds door het Militair Gezag geïnterneerde Duitse vreemdelingen. Daaronder bevond zich met name een aantal verzoeken tot vrijlating van Duitse dienstmeisjes. De katholieke minister van justitie, Kolf-schoten, liet naar aanleiding van deze vraag een nota opstellen, gedagtekend 6 augustus 1945, waarin werd voorgesteld de gehele groep Rijksduitsers uit te wijzen in omgekeerde volgorde van binnenkomst en vestiging in ons land. Dus allereerst de Duitsers die zich na 10 mei 1940 in ons land hadden gevestigd - bedoeld waren vooral werkkrachten in de Nederlandse industrie en mijnbouw -, te zamen met aanhangers van het nationaal-socialisme (de nazis). Vervolgens de groep die

1 Dit artikel is gebaseerd op onderzoek in het archief van het Departement van Justitie, Uitwijzing Duitsers, depotnummer 144, doos I-H. De stukken hierin zijn ongenummerd. Voor de medewerking van de archivaris van genoemd Departement, L.G. Karper, betuig ik gaarne mijn dank. Voor de achtergronden bij het telegram van kardinaal De Jong en de radiorede van pater H. de Greeve s.j. ben ik ingelicht door de voormalige directeur van de Caritas-missie, pater drs. B. Körver o.f.m., met wie ik op 25 januari 1980 een onderhoud had, waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben. Voor hun op- en aanmerkingen dank ik verder mr. H.A.M.T. Kolf-schoten, jkvr. mr. C.W.I. Wtewaall van Stoetwegen, het hoofd beleidsvoorbereiding vreemdelingenbeleid van het departement van justitie, Th.H.A. Booms, en prof. mr. F.J.F.M. Duyntee.